

K R I T I K A

A kontraszelekció léttörvénye

VARGA ZOLTÁN: INDIÁNREGÉNY

Varga Zoltán regénye azon vajdasági kéziratok közé tartozott, amelyeknek a cenzúra hajthatatlansága miatt évekig kellett várniuk a megjelenésre. A konkrét ok nem egészen világos, hiszen az *Indiánregény* nem szatíráként íródott, vagyis sehol sem utal egészen közvetlenül arra a manipuláció-rendszerre, amelyet az elmúlt évtizedben az ország, a köztársaság, illetve Vajdaság Autonóm Tartomány szocialista öngazgatásának kellett neveznünk. A lényegét illetően azonban mind a téma, mind pedig a tartalom alkalmas volt kultúrbürokráciánknak a hatalomgyakorlásra. Minthogy ugyanis a hatóságilag elfogadott tézis szerint mindannyian egyenlőek vagyunk, vagy legalábbis már nincs távol tőlünk a teljes szabadság, ezért az indiánélet mint téma már önmagában is gyanús volt. Pláne, ha Varga Zoltán dolgozta fel azt a rá jellemző példabeszéd formában, borúlátó kicsengéssel. Jóllehet, ez utóbbi nem korlátozódott a másodrangú állampolgárnak a perspektívájára, Varga Zoltán nem volt eléggé többértelmű ahhoz, hogy a hivatalos optimizmus őrei szalonképesnek tarthassák lesújtó üzenetét az emberen folyamatosan uralkodó állapot legyőzhetetlenségéről.

Ha az *Indiánregényt* mint parabolát szatirikus célzatúnak érezzük, elsősorban az emberiség egészére vonatkoztathatjuk a bírálatot. Más szóval Varga Zoltán az egyetemesség igényével szemléli fajunkat, s egyáltalán nem elfogult annak valamely nemzetét vagy etnikumát illetően. Természetesen akkor sem, ha minden tekintetben elnyomottak, indiánok szolgáltatók is ürügyet mondanivalójának realizisztikus látomás formájában való megalkotására. Az elfogulatlanság akként jelentkezik, hogy Varga az önérvényesítésért folytatott harcot alapvetőnek tartja az erkölcsi fogalmakkal gondosan takargatott, de a tiszta ész előtt leplezetlenül csupasz életben. Erősek és gyöngék szerepelnek az ő regényében, s nem a jó vagy rossz tulajdonságokon, hanem a számbeli és a technikai fölényen múlik a fehéreknek a rézbőrűek fölötti diadalmaskodása, az ő részrehajló törvényeiknek az érvényre juttatása.

Mindez a leggyöngébbnek, vagyis a legértelmesebbnek a tudatán keresztül válhat regénnyé és olvasói tapasztalattá. A gyóntatójának vallomást tevő Kintpuasról, a kivégzésére váró modok törzsfőnökről van szó. Ő azért lehet egyszerre a gyöngeségnek és az értelemnek a megszemélyesítője, mert egyrészt a hivatásának megfelelően egyedülálló módon jó az emlékezőtehetsége, másrészt pedig a törzsi erkölcsnek megfelelően cselekszik. Egyszerűen ki van szolgáltatva tudásának és kötelességérzetének, szemben azokkal, akiknek viselkedése és ideológiája mindig a pillanatnyi szükségleteiknek a függvénye. Így aztán a maga nemében olyan abszurd hősnek tekinthető ő, aki az emberiség lényegében mindig megoldhatatlan belső ellentmondásának terhével él. Tehát a teljes megvilágosodására az általa elbeszélte eseményekben való részvétele során került sor, vagyis a végső vallomás csak összegezése egy minden időre érvényes élettapasztalatnak.

Varga Zoltán az utószóban megjegyzi, hogy Dee Brownnak *A vadnyugat története indián szemmel* c. könyvéből merítette témáját, s az eseménykereten és a szereplőkön

nem sokat változtatott. Erre nem is volt szüksége, hiszen a lelki élményként megjelenített erőkomplexus, a Varga-művek főmotívuma itt is a vezérszólam szerepében van. Olyannyira, hogy a főhős által az európai racionalizmus hullámhosszán beszélteti el önmagát. Nyoma sincs itt az indián törzsfőnök amerikai évezredek kultúrája által meghatározott gondolkodásbeli sajátosságának, az erő és a gyöngeség érzése jelképes ábrázolásának, a kiszolgáltatottság élménye képekbe öltöztetésének. Írónk az értelmi látomás irányában haladja meg a realista fikciót: hőst ugyanis csak egészen rövid ideig beszélteti az indiánok történelmi angolságával. Kintpuast vallomásának szárnyai olyan magasságokba röpitik, ahonnan csak a nyelvi és gondolkodásbeli pontosság perspektívájából lehet teljes az emberi reménytelenségnek a látképe. Igaz, cellájának homálya is már-már misztikus, s ő maga is valótlanná válik, amikor az akasztófa árnyékában is maradéktalanul képes feloldódni törzse történetének elbeszélésében, az emberi bölcsesség mélyvizében. Ha ehhez még hozzáteszük a kudarcot szenvedett térítőnek, Blessheart tiszteletesnek a befejezésben bekövetkező eltűnését (mint a vallomás megsemmisítő erejének szimbólumát), akkor máris nyilvánvaló: Varga Zoltán e művében is az ő sajátos elidegenítő effektusaival operál. Korántsem öncélúan, hanem azért, hogy „visszaidegenítsen” bennünket.

A kultúra (adott körülmények között) önként vállalt, öngyilkossághoz vezető kolonc az ember nyakán – ez az üzenete az *Indiánregénynek*. Korántsem azzal a céllal, hogy zabolátlanságra ösztönözze olvasóját, hanem azért, hogy figyelmeztesse: nem csupán a fehér holló és az egyedül nyarat csináló fecske jár pórul, hanem az is, aki a közössége iránti engedelmisséget, a lehető legmagasabb rendű szolgálatvállalást tartja életcéljának; aki tehát új, népszerűtlen ideálok helyett a jól bevált régiákat, a patriarchális demokrácia elveit követi. Ezzel írónk nem akarja alapjaiban tagadni a kultúra szerepét, hanem csupán azt sugallja, hogy ez az embernek az állati lényét féken tartó közmegegyezés külső ráhatás eredményeként gyorsan érvénytelenedik. Ilyen helyzetekben viszont egyre nyilvánvalóvá válik lényeknek és jelenségnek, látszatnak és valósnak az ellentéte. S ezt a modokok sorsának felelőse mind fájdalmasabban éli át.

Kintpuas darwini–nietzschei megalapozású axiómája a következőképpen hangzik: „...erősebbek vagytok nálunk, és annyira vagytok csak rosszabbak, amennyire erősebbek, s mert erősebbek vagytok, nem kerülhetitek el, hogy győztesek is legyetek.” A fatalista felhang nem kizárólag a népe hagyományaira hallgatva gyilkossá lett vezérnek a végkövetkeztetése, hanem azé is, aki még azt hiszi: okos kompromisszumokkal segíthet népén, s elhatározza, hogy békét köt. Az erő irracionális fogalma hol nosztalgikusan, hol a bölcsesség iróniájával, hol pedig epés irigységgel kerül előtérbe a törzsfőnök esemény-, illetve történelemértelmezésében. Az *Indiántörténetben* az erő glorifikálásának okai a benne rejlő korlátlan lehetőségekben lelik magyarázatukat. Az erősebb ugyanis nem csupán törvényt szab, hanem erkölcsöt is ültet a lelkekbe; joga van nagyot tévedni, önvédelemből népiértást elkövetni, állandó önellentmondások között botladozni. Egyszóval az erő (annak érvényesítése) itt magával a szabadsággal egyenlő. Az indiánok is kezdetben azért próbálkoznak asszimilálódni, az erősökhöz tartozni, hogy felszabaduljanak abból a kötöttségből, amivel bennszülött életformájuk, kezdetleges gondolkodásuk és technikai elmaradottságuk terheli őket.

Hogy mi kifogásolnivalót talált e regényben a tartományi cenzúra az elmúlt években? Az indiánsors említett általában vett tematizálásán túl a győzteseknek ezek a korlátlan lehetőségei: a testen elkövetett erőszak után a lélek gátlástalan átformálása. Az alárendeltség örökös érzésének az ilyen kifakadásai: „Vesztesek közé születni, iste-

nem, vesztesek közé, micsoda felháborító igazságtalanság. És egyáltalán: nem a nagyobb sereg tagjának lenni, nem a nagyobb nyájhoz tartozni, nem a nagyobb hordához, a nagyobb rakáshoz... De azért boldog is voltál: arra gondolva, hogy a kék mundérosok megvédelmeknek, ők, igen ők, ők védenek meg." Ez a kettősség a jugoszláviai magyarság még felkutatatlan társadalom-lélektanának is alapproblémája. Annak ellenére is, hogy hivatalosan nálunk csak győztesek voltak, lévén, hogy a fasisztákat a háborúban s azt követően elérte méltó büntetésük.

Varga hősnének nyilván a hipokrizissal szembeni indulatai is ellenszenvesek lehetnek a nyolcvanas évek kultúrpolitikájának. Kintpuas számára ezért válik gyűlöletessé a táborno, akit végül megöl: „Lássuk be, lássuk be, mindegyre ezt ismételte, lássuk be, hogy más megoldás nincs – vagyis hogy az erősebbek ti vagytok, jószándék ide, baráti érzések oda, engedelmeskedni nekünk kell, mi vagyunk a gyengébbek. Ha pedig így van, miért nem mondja ki. Éppen, mert nem akarta kimondani, Kintpuas ezt akarta hallani Canby szájából. Lehetőleg minél durvább formában: engedelmeskedjete, kutyák, rühes vörös kutyák, vagy itt dögöltök meg. Mind egy szálig, ahányan vagytok...” Az őszinteség hiányára vonatkozó vád másutt is feltör: „Miért akartok hát mindenáron igazságot hazudni az erőtök mellé?” S ebben „az erő”-ben az a jog is benne foglaltatik, hogy kizárólag csak az indiánok bűnhődjenek a bosszúból mindkét oldalon elkövetett gyilkosságokért.

Varga regényének törzsfőnöke tehát jóval többet tud az emberiségről, mint Dee Brown említett könyvének indián szereplője. Kintpuast ugyanis a bölcsessége moralizálásra kényszeríti. Ő kimondja gyóntatójának, hogy „győztesként mi modokok se lennénk jobbak nálatok (nem, mert rosszak vagyunk, hanem, mert győztesként nem lehetnénk jók)”. Szerencsére az író meggyőz bennünket, hogy a kíméletlen önérvényesítésre ítéltetett emberről való groteszk tudást nem ő maga önti hősnének fejébe (szájára), hanem valójában Kintpuas saját, népének alárendelt életsorsából, megélt súlyos szenvedésekből jutott el riasztóan pesszimista következtetéséhez. Ebben a belső összefüggésben rejlik az *Indiánregény* sajátos realizmusa és művészi hitelessége.

A regény főhősnének ugyanis két nyomós oka van arra, hogy beletörődve várja az isten nélküli halált. Az egyik: törzsét nem sikerült megmentenie. A másik: törzsének megsemmisülése nem csupán a fehéreken múlt, hanem a rézbőrűeket megosztó belső ellentéteken is. Azokon az indiánokon, akik a nehéz helyzetekben az ösztönükre, nem pedig az eszükre hallgatva cselekedtek, később viszont értelenek voltak ahhoz, hogy vállalják tetteik erkölcsi következményeit. Így aztán főnökük miattuk és értük is vállalt mártíromsága az erkölcsi felmagasztosulásnak egy egészen monumentális példája. Kintpuas ugyanis társai gyöngeségét és árulását átélve csak belülről háborog. Nem azért nem törnek fel indulatai, mert nem eleven; indulatai a hangos tiltakozás és igazságkövetelés feleslegessége miatt csitulnak el. Csak magában ismételteti a szövegben mindig zárójelbe kerülő, társának szóló minősítést („Jim, te nyomorult”), az eposzok állandó jelzőjének ezt a sajátos változatát. Tudja, hogy értelmes és erkölcsös léte csak balek lehet, viszont balekként nem érdemes élni a lét egyetemes káoszában. Vádaskodni, igazságot keresni még kevésbé. Főleg annak nem, aki belülről is látja csak a tudatos erkölcs szerint bűnös társát, aki, miközben elárulja megváltóját, „a szokásos módján ezúttal is ártatlanul bárgyún mosolygott.”

Az ekkora súlyú igazság nem csupán a térítő szándékú pap érveit bénítja meg, néhol a Bibliát is Kintpuas gondolatmenetének megfelelően értelmezve, hanem az önmagát, de főleg másokat illúziókkal ámitó embert is. Éppen ezért Varga Zoltán alkotói

kegyetlensége – a sajátos katarzisznak megfelelően – az ember nevelésének alapjait veszi célba. A humanizálásnak egy bölcsebb, célravezetőbb formáját sürgetve. A szellemi rövidlátás, a rossz önzés, az előbb-utóbb önmaga csapdájába eső manipuláció ellenében. Ennek köszönhetően tartozhat az *Indiánregény* a mai magyar próza kiemelkedő teljesítményei közé. (*Forum*, 1992.)

Öszvérek társadalma

HERCEG JÁNOS: GOGOLAND

Herceg János évekig kiadhatatlan regénye a főleg politikusok által mindvégig erőltetett szocialista világrendszer művészi kritikájaként íródott. A mi társadalmunk csak megrendelésre készült képeket fogadott el, vagy pedig olyanokat, amelyeken nem volt felismerhető: mit, illetve kit tükröz a kép. Íróknak e műve mindazonáltal nem azért bizonyult megjelenésre alkalmatlannak, mert elsődlegesen a mi valóságunk fonákságait vette célba, hanem azért, mert víziójában a mi szocializmusunkat is egy kalap alá vette a közép-kelet-európai ideológiai nyomorúságokkal. Amiatt tehát, mivel nem disztinválta, nem érezve lényegesen többnek a mi eredményeinket más országoknak nyíltabban sztálinista törekvéseinél.

A *Gogoland* c. regényt negatív utópiának kell tartanunk. Az író az élettapasztalátának sommázatát adja benne, annak következményeként, hogy saját maga is, egészen az indulásától kezdve, valamiképpen mindvégig elkötelezettje volt a szocializmusnak. Így aztán e mű – a sok évvel ezelőtt született *Ég és föld* folytatásaként – önkarikatúra is. Egy, a legmagasabb rendű eszményeket mindig tisztelő ember a maga sajátos nyelven újra elmondja: legfeljebb a képzeletben ideálisak az ideálok, a valóság mindig az ellentételükkel, méghozzá leginkább egészen váratlanul terheli az embert. Nem valóságosan megtörtént eseményeket összefűzve, átalakítva teremti meg formáját, nem azt beszéli el, ami vele megtörtént. Ehelyett deduktívan jár el, s szatirikus indulatának megfelelően talál ki egy országot a Kárpát-medencében, ahol a hajdani parasztvilág életformáját dicsőítik, a polgárok különféle európai nemzeteknél honos neveket viselnek, német című újságot olvasnak, miközben VIII. Dimitru uralkodik, s az erőszak a váratlan le-tartóztatásokon túl abban is megnyilvánul, hogy a juhokat kalodába zárva igyekeznek fokozottabb gypjútermelésre serkenteni.

Ennyiből is kitűnik: az abszurd elemeiben bővelkedik a *Gogoland* c. regény, és sajátos humora is innen ered. Az olvasó egy tótágast álló világban szédeleg, s legfeljebb úgy akklimatizálódhat, hogy logikus gondolkodását felfüggesztve várja az újabbnál újabb képtelenségeket. Ami ezek között a valóságnak viszonylag közvetlenül megfelelőnek, tehát már ismertnek tekinthető, az az uralkodó ideológiának az erkölcsön és a testen elkövetett erőszaktevése. Vagyis az, ami a többi között Orwellt is ihlette az 1984 c. regényének írásakor. Hogy Herceg regényének olvasásakor nem csüggeszt el bennünket a déjá vu érzése, az azért van, mert egyrészt az említett deduktivitás ellenére is személyes vallomásnak érezzük a művet, másrészt pedig maga a történet is érdekfeszítő.